

روش کشف مکتب و سه پرسش از شهید صدر

علی الهی خراسانی

آیت‌الله سید محمد باقر صدر، از متفکران بزرگ اسلامی است که در عرصه‌های مختلف علوم اسلامی دست به نوآوری و نظریه پردازی زده است. شهید صدر برای پاسخ گویی دین به نیازهای بشر، ایجاد مکاتب اسلامی را لازم می‌داند و از این رومی توان تلاش اوراد پنج‌جاه سال پیش، اولین نظریه پردازی و افق گشایی در زمینه الگوسازی اسلامی دانست. در این نوشتار روش کشف مکتب اسلامی از دیدگاه شهید صدر بیان شده و به برخی ابهام‌ها و پرسش‌ها نسبت به این دیدگاه اشاره گردیده است. این پرسش‌گری نسبت به دیدگاه شهید صدر، مروهون یکی از جلسات علمی «نقشه جامع تحول اصول فقه» با حضور استاد گرانقدر حجت‌الاسلام والمسلمین میرباقری در دفتر فرهنگستان علوم اسلامی قم در دو سال پیش است.

پایه‌های نظریه

هر نظریه، پایه‌ها و پیش فرض‌هایی دارد که ابتدا پیش از اصل نظریه در اینجا بدان پرداخته می‌شود.

ضرورت: هجده مکاتب غربی در راستای انزوای اسلام اجتماعی

شهید صدر بر این باور است که با توجه به پیشرفت بشر و گسترده شدن نیازها و پرسش‌های او، خلاءها و نقص‌هایی در فقه و اصول موجود وجود دارد. بخش مهم این کمبود، مکتب (مکتب)‌های اسلامی است که اثری از آن در فقه دیده نمی‌شود؛ اما مکاتب غربی با قدرت تمام شاه‌رگ‌های حیاتی انسان مانند اقتصاد را به دست گرفته‌اند. به عنوان مثال، درباره مکتب اقتصادی اسلام، به نظر اسلام راجع به مالکیت، آزادی اقتصادی و عدالت اقتصادی، دخالت دولت در اقتصاد نیاز است که همگی آن‌ها در فقه مرسوم وجود ندارد. در این راستا اجتهاد را نباید به حالات فرد و عبادت‌های شخصی محدود کرد، بلکه باید آن را در نظام اجتماعی مسلمانان به کار گرفت و به فقه جامعه رسید. به طور مثال، اگر ما نگاه اجتماعی داشته باشیم، دیگر فتوا به «جواز حمله در ربا» نمی‌دهیم.

هدف: کارآمدی دین در مدیریت اجتماعی

شهید صدر بر اساس ضرورت فوق، دست به نظام‌سازی و تأسیس مکتب اسلامی می‌زند تا از این مسیر، دین پاسخگوی نیازهای بشر در دوران جدید باشد. دین باید نسبت به مکاتب غربی که به اداره زندگی انسان می‌پردازند، پاسخ گوید و بتواند در تحولات اجتماعی کارآمد باشد. به سخن دیگر، دست‌یابی به مکاتب اقتصادی ضروری است؛ چرا که موجب ارتقای کارآمدی دین می‌شود.

روش کشف مکتب اسلامی (بامنه اقتصاد)

باید مکتب اقتصادی، حقوقی، سیاسی و فرهنگی اسلام را پایه‌ریزی نمود. هر مکتب بر

اساس نظریه‌های عمومی (فقه نظریه‌های عمومی) استوار می‌شود. مراحل اکتشاف مکتب از دیدگاه شهید صدر بدین صورت است:

- نصوص موجود در کتب روایی منبع اصلی استنباط و استخراج مکتب اقتصادی اسلام‌اند؛ - برای یافتن پاسخ‌های اساسی، نمی‌توان مستقیماً از نصوص گرفت؛ مثلاً نظر اسلام درباره مالکیت خصوصی، بنابراین باید به احکام و قانون مدنی مراجعه کرد که نمود مکتب اقتصادی است. (بر اساس روش اکتشاف: حرکت از روبنا به زیربنا)؛

- برای انسجام‌بخشی به اکتشاف مکتب اقتصادی در عالم اثبات، می‌توان از نظر دیگر مجتهدان استفاده کرد. مجموعه به دست آمده می‌تواند بیشترین انطباق و هماهنگی را با واقع مکتب اقتصادی اسلام داشته باشد؛

- حکم ولایی به ایجاد این سیستم، مقوله حجیت را تأمین می‌سازد؛

- شهید صدر روش خویش در اکتشاف و نظریه‌سازی اسلامی را «روش موضوعی» (المنهج الموضوعی) نام نهاده است.

سه معیار برای اکتشاف نظریه اسلامی

اما باید گفت در آثار مختلف شهید صدر، سه معیار برای اکتشاف نظریه اسلامی ذکر شده است:

معیار نخست: حرکت از موضوع عینی به نص

روش، مسیر بحث را برای پژوهشگر این گونه ترسیم می‌کند که نقطه آغاز و جهش، موضوع خارجی است و پس از آن باید به قرآن و سنت شریف توجه کرد تا نظریه اسلامی فراگیری را در آن موضوع استخراج کرد.

معیار دوم: حرکت از مدلول جزئی به مدلول مشترک

راهی که شهید صدر برای استخراج نظریه از دل نصوص اسلامی پیشنهاد می‌کند، این است که مدلول‌های جزئی احکام و آیات را پشت سر نهیم و از تراکم و پراکندگی میان این مدلول‌ها رهایی یابیم و تمام مجموعه آیات قرآنی با احکام تشریعی را که در موضوعی واحد مشترک‌اند، به گونه‌ای فراگیر مطالعه کنیم و میان آن مدلول‌ها، نظم، نسق و انسجامی پدید آوریم.

معیار سوم: حرکت از سلیقه شخصی به واقعیت

این معیار از آن رو مورد توجه است که مکتشف نظریه‌های اسلام در موضوعات مختلف زندگی، هستی و جامعه از خود می‌پرسد: از کجا مطمئن باشیم نظریه‌ای که من کشف و از منابع اسلامی استخراج کردم، حقیقتاً حاکی از وجهه نظر اسلام باشد و به‌طور طبیعی، از دل این منابع برآمده باشد و در نتیجه، اندیشه شخصی و سلیقه‌ای من و برافکندن دریافت‌های شخصی‌ام بر نصوص و تأویل‌های خاص من از این نصوص برنمیاد؟

این پرسش از مهم‌ترین دشواری‌ها و گردنه‌های نظریه‌پردازی اسلامی حکایت می‌کند. رویارویی با این دشواری، جز از طریق بر ساختن روشی که ضوابط متناسب با طبیعت نصوص اسلامی را فراهم آورد، میسر نیست. موضوعیت روش به این معنا، از آن رو است که یک روش، ضوابطی را فراهم سازد که نزدیک‌ترین نتیجه و نظریه را درباره واقعیت تشریع اسلامی به دست دهد. شهید صدر با توضیح رابط‌های که معتقد است میان قانون مدنی و مکتب وجود دارد، نتیجه می‌گیرد که زمانی درصدد اکتشافات مکتبی بر می‌آییم که تصویر روشنی از آن یا برخی ابعادش نداریم و تصور روشنی از ساختاری که بنیان‌گذاران آن بنا نهاده‌اند، در اختیار نداریم و می‌توانیم آن مکتب را از راه قانونش کشف کنیم. البته این در صورتی است که از قانونی که بر این مکتب ناشناخته استوار است، آگاهی داشته باشیم. به این ترتیب، از دیدگاه شهید صدر، عملیات اکتشاف، راهی معکوس را نسبت به راه عملیات تکوین (شکل‌گیری) نظریه می‌پیماید؛ یعنی از روبنا آغاز و به زیربنا منتهی می‌شود.

شهید صدر در این باره و لزوم رعایت معیار سوم گفته است: «... چه بسا صاحب‌نظران مختلف، بنا به اجتهادات گوناگونشان، طرح‌های متفاوتی از سیستم اقتصادی اسلام معرفی نمایند و از آنجا که طرح‌های مزبور با رعایت مقررات اجتهاد تنظیم شده، جملگی می‌توانند